

Hidden curriculum: an apparent challenge or an unexplored opportunity?

Seyed Hossein Ebadi

Ph.D, Department of educational Science, Farhangian University, Isfahan, Iran

ABSTRACT

Hidden curriculum concerns implicit learnings and the factors affecting the emergence of the said learnings which students experience as a result of attending school. The essence of the present paper is the Meta-analysis review of those scientific-investigative articles carrying the title of hidden curriculum and which are products of Iranian researchers' endeavors within the last two decades (1991-2012). 19 papers in this regard, made available through domestic and international data bases and profiled domestic magazines were included in this investigation for an examination of their full texts (no sampling applied). The present review study aims at determining the most important educational influences raised from hidden curricula and providing applicable solutions towards optimal employment of positive consequences and avoidance from negative ones. Findings indicate the dominance of negative consequences over positive educational outcomes in various dimensions of hidden curriculum (school structure, social context of educational system and teacher-student interaction) in Iranian schools. This implies the necessity of serious consideration of solutions presented herein in order to prevent the replacement of the opportunity raised by the hidden curriculum with the challenges resulted from it within the school.

Keywords: Curriculum, Explicit curriculum, Hidden curriculum, Dimensions of hidden curriculum.

برنامه درسی پنهان: چالشی پیدایا یا فرصتی ناپیدا؟

سیدحسین عبادی*

دانش‌آموخته‌ی دکترای تخصصی برنامه‌ریزی درسی و مدرس گروه علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، اصفهان، ایران

چکیده

برنامه‌ی درسی پنهان ناظر بر آموخته‌های تصریح نشده و عوامل تأثیرگذار بر پیدایش آموخته‌های یادشده است که دانش‌آموزان در پرتو حضور در مدرسه تجربه می‌نمایند. جان‌مایه‌ی پژوهش حاضر یک مرور نظام‌مند بر مقاله‌های علمی-پژوهشی که عنوان دار برنامه‌ی درسی پنهان بوده، حاصل قلم پژوهشگران ایرانی است که طی دو دهه‌ی اخیر (۲۰۱۲-۱۹۹۱) در این زمینه تلاش علمی نموده‌اند. ۱۹ مقاله در این زمینه که در پایگاه‌های اطلاعاتی داخلی و بین‌المللی و مجلات نمایه شده‌ی داخلی در دسترس قرار گرفته، از راه سرشماری (بدون نمونه‌گیری)، به‌منظور بررسی متن کامل وارد این مطالعه گردید. هدف از بررسی مروری حاضر تعیین مهم‌ترین آثار آموزشی و پرورشی برآمده از برنامه‌ی درسی پنهان و ارائه‌ی راهکارهای کاربردی در زمینه‌ی استفاده بهینه از آثار مثبت و رهایی از آثار منفی آن بوده است. یافته‌های این پژوهش نشان از سلطه‌ی آثار منفی بر آثار مثبت آموزشی و پرورشی در ابعاد برنامه‌ی درسی پنهان (ساختار مدرسه، جو اجتماعی مدرسه و تعامل معلم-دانش‌آموز) در مدارس کشور دارد. این امر به معنای لزوم توجه جدی به راهکارهای ارائه شده در این پژوهش به‌منظور عدم جابه‌جایی فرصت برخاسته از برنامه‌ی درسی پنهان با چالش‌های برآمده از آن در مدرسه دارد.

واژه‌های کلیدی: برنامه‌ی درسی، برنامه‌ی درسی صریح، برنامه‌ی درسی پنهان، ابعاد برنامه‌ی درسی پنهان

مقدمه

مدرسه در هزاره‌ی سوم میراث‌دار اندیشه‌هایی است که تمدن باشکوه انسانی را در عرصه‌های علم و فناوری پایه‌گذاری نموده است. پاسداشت این دستاوردها و ارتقای آن گنجینه‌ی خرد و معرفت بشری، رسالتی است که امروزه با هستی‌نهادهای تربیتی پیوندی ناگسستنی یافته، توفیق در این زمینه فقط در پرتو تدوین یک برنامه‌ی درسی کارآمد و روزآمد فراهم می‌گردد. برنامه‌ی درسی خواه به‌عنوان مجموعه‌ای از دروس، برنامه‌ای برای مطالعه، فهرست رئوس مطالب، محتوای یک درس یا مجموعه‌ای از درس‌ها، برنامه‌ی زمانی برای تدریس درس‌ها، مجموعه‌ای از اهداف و مقاصد و خواه به‌عنوان مجموعه‌ای از تجربیات یادگیری و شیوه‌ای برای تفکر (Fathi vagargah, 2009) مورد توجه قرار گیرد، دستیابی به اهداف نظام آموزشی هر کشور را وجهه‌ی همت والای خود قرار می‌دهد.

در کشور ما هدف‌های نظام آموزشی بنابر تعریف سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و جایابی در ساحت‌های تعیین شده در فلسفه‌ی تعلیم و تربیت (اعتقادی، عبادی و اخلاقی، اجتماعی و سیاسی، زیستی و بدنی، زیباشناختی و هنری، اقتصادی و حرفه‌ای و تعلیم و تربیت علمی و فناوریانه) از منزلت ممتازی برخوردار است. برنامه‌ی درسی رسمی (صریح) در همه‌ی دوره‌های تحصیلی نیز ناظر بر چنین اهدافی است. باوجود همه‌ی برنامه‌ریزی‌ها آنچه در عمل روی می‌دهد خواسته یا ناخواسته با تلاش متصدیان نظام آموزشی و خرده نظام‌های آن هم‌سویی کامل ندارد و دانش‌آموزان به‌عنوان بازیگران غیرقابل پیش‌بینی، صحنه‌ی یادگیری خود را به‌گونه‌ای دیگر پردازش نموده، ایفاگر نقش‌هایی می‌شوند که از قبل قصد و برنامه‌ریزی نشده است. این تجربه‌های غیررسمی، قصد نشده و از قبل پیش‌بینی نشده برنامه‌ی درسی پنهان (Hidden curriculum) نام گرفته است. مفهوم برنامه‌ی درسی پنهان از سال ۱۹۶۸ و طرح آن توسط فیلیپ جکسون (Phillip Jackson) و استمرار آن

در ادبیات برنامه‌ریزی درسی نه فقط صاحب‌نظران این حوزه را که سایر حوزه‌ها از جمله روان‌شناسی و جامعه‌شناسی را نیز به نظریه‌پردازی و واکاوی نقش و تأثیر آن بر روی یادگیری در حیطه‌های دانش، نگرش و مهارت واداشته است. در عرصه‌ی داخلی نیز پژوهشگران حوزه‌ی تعلیم و تربیت از واکاوی نقش برنامه‌ی درسی پنهان غفلت نورزیده، با پژوهش و قلم‌فرسایی در همین راستا به غنای ادبیات مربوطه افزوده‌اند. مرور نظام‌مند تعدادی از این پژوهش‌ها - که نشان‌دار برنامه‌ی درسی در عنوان خود می‌باشند - مورد توجه این نوشتار قرار گرفته است.

تناظر برنامه‌ی درسی پنهان با ارزش‌ها، خواست‌ها، هنجارها، نگرش‌ها و برداشت‌هایی که دانش‌آموزان از تعامل با فرهنگ و ساختار حاکم بر مدرسه دریافت می‌نمایند، از یک سو بیانگر فرصت ارزشمندی است که می‌تواند غنای تجربیات یادگیری را دربرداشته باشد و از سوی دیگر یادآور تهدیدی است که در صورت غفلت برنامه‌ریزان درسی ویرانی بنای یادگیری را به همراه می‌آورد (Bayanfar & Maleki, 2013).

برنامه‌ی درسی پنهان بنابر تعریف، آموخته‌های تصریح نشده (قصد شده یا قصد نشده) و آنچه در شکل‌گیری این آموخته‌ها نقش ایفا می‌کند را در برمی‌گیرد. برخی چنین آموخته‌هایی را میراث دوران تحصیل برای تمام عمر می‌دانند که بسی ماندگارتر و پایدارتر از یادگیری‌های معطوف به برنامه‌ی درسی رسمی (صریح) است (Mehrmohammadi, 2008). این امر به معنای لزوم رصد آنچه دانش‌آموزان در پرتو حضور در مدرسه تجربه می‌نمایند و ضرورت ردیابی همه‌ی آن چیزهایی است که آن‌ها در چهاردیواری محیط آموزشی فرا می‌گیرند. به‌عبارت‌دیگر برنامه‌ی درسی پنهان جعبه‌ی سیاه آموزشی است. اگر چنین باشد باید دید: چگونه می‌توان راهی به درون آن یافت و اسرار ناپیدای آن را در خدمت یادگیری قرار داد؟

فرصت‌های برنامه‌ی درسی پنهان و آثار مثبت و منفی آن را تعیین و راهکارهای کاربردی را نیز فراروی برنامه‌ریزان درسی کشور قرار دهد. هدف کلی از اجرای پژوهش پیش رو، تبیین چالش‌ها و فرصت‌های برآمده از برنامه‌ی درسی پنهان و بررسی آثار مثبت و منفی آموزشی و پرورشی آن است؛ از این‌رو دو پرسش ویژه مورد توجه قرار گرفته است:

۱. مهم‌ترین آثار آموزشی و پرورشی (مثبت یا منفی) برآمده از برنامه‌ی درسی پنهان چیست؟
۲. مهم‌ترین راهکارهای کاربردی در زمینه‌ی استفاده‌ی بهینه از آثار مثبت و رهایی از آثار منفی برنامه‌ی درسی پنهان کدام است؟

تردیدی نیست در خزانه‌ی تفکر و پژوهش می‌توان به کلید اسرار این «پنهان برنامه‌ی آشنا» دست یافت. از این‌رو ضرورت دارد راه پژوهشگرانی را که برای یافتن گنجینه‌ی پنهان برنامه‌ی درسی، «ره پیموندند» و «ره نمودند» ادامه داد تا در پرتو یافته‌های پژوهشی آنان نمایان شود: برنامه‌ی درسی پنهان، چالشی است پیدا که ناباروری اهداف قصد شده‌ی برنامه‌ی درسی را در پی خواهد داشت و یا فرصتی است ناپیدا که با پیدایش ظرفیت‌ها و قابلیت‌های آن می‌توان باروری تعلیم و تربیت را به نظاره نشست. پژوهش حاضر تلاشی است در همین راستا؛ مروری است بر مجموعه‌ای از پژوهش‌های داخلی که تحت عنوان «برنامه‌ی درسی پنهان» در ایران انجام شده و تلاش دارد با نگاهی پژوهش‌مدار، چالش‌ها و

جدول ۱: نمونه‌ای از تعاریف برنامه‌ی درسی پنهان مورد استناد پژوهش‌های مورد مطالعه

کد پژوهش	کد پژوهشگر	تعاریف ارائه شده از برنامه‌ی درسی پنهان در پژوهش‌های داخلی
۱۱۰	۱۱	ارزش‌ها، تمایلات، هنجارها، نگرش‌ها، مهارت‌ها و طرز تلقی‌های مستقل از مواد شناختی که از طریق فرهنگ مدرسه و به‌طور ضمنی به دانش‌آموزان منتقل می‌شود.
۱۹۰	۱۹	راهبردهای دانش‌آموز در عبور موفقیت‌آمیز از مانع برنامه‌ی درسی یا طرح‌ریزی شده (به نقل از Maleki, 2006).
۲۰۰	۲۰	برنامه‌ی درسی پنهان عبارت است از نتایج پیش‌بینی نشده و به عملکردها و نتایج آموزشی اطلاق می‌شود که با وجود آشکار نبودن در رهنمودهای برنامه‌ی درسی یا سیاست‌های آموزش و پرورش بخش حتمی و مؤثر تجربی تحصیلی است.
۲۰۰	۲۰	برنامه‌ای که اهداف آن تصریح نشده ولی قصد شده است.
۲۲۰	۲۲	برنامه‌ی درسی پنهان شامل تدریس ضمنی و غیررسمی نظام ارزش‌ها، هنجارها و طرز تلقی‌های تدوین نشده به فراگیران است.
۲۳۰	۲۳	برنامه‌ی درسی پنهان از یادگیری‌هایی حکایت دارد که در چهارچوب اجرای برنامه‌ی درسی تصریح شده و به دلیل حضور در متن فرهنگ حاکم بر نظام آموزشی، دانش‌آموزان تجربه می‌نمایند که بیشتر معطوف به انتظارات و ارزش‌هاست
۲۴۰	۲۴	برنامه‌ی درسی همه‌ی عقایدی را شامل می‌شود که دانش‌آموز به‌طور منفعل، به‌صورت مستقیم از محیط موجود در اطراف خود می‌آموزد (به نقل از Hebert, 2000)
۲۷۰	۲۷	برنامه‌ی درسی پنهان هر آنچه دانش‌آموز در زندگی روزمره و تعامل در محیط‌های یادگیری می‌آموزد و در او شکل می‌گیرد است.
۲۸۰	۲۸	برنامه‌ی درسی پنهان شامل تدریس ضمنی، غیررسمی و غیرملموس نظام ارزش‌ها، طرز تلقی‌ها و جنبه‌های غیرعلمی مدارس است که متأثر از کل نظام تربیتی و ساختار و بافت کل جامعه به شمار می‌آید.

جدول شماره ۲ نیز نمایه‌ی پیشینه و روش انجام پژوهش‌های انجام شده پیرامون «برنامه‌ی درسی پنهان» در داخل کشور را به همراه اسامی و کدهای مربوطه - که می‌دهد.

جدول ۲: کدها و عناوین پژوهش‌های مورد مطالعه

عنوان پژوهش	پژوهشگران	روش انجام پژوهش	کد پژوهش	کد پژوهشگر
برنامه‌ی درسی پنهان، پژوهشی در یادگیری‌های ضمنی مدرسه، مورد: روحیه علمی	Alavi, Ahmadi & Abdollahi	کیفی و مردم‌نگاری	۱۱۰	۱۱
کارشی در عملکرد مدیریت آموزشی به‌عنوان مؤلفه‌ای از برنامه‌ی درسی پنهان و تربیت ارزشی	Kazemi & Mahram	کیفی، بررسی موردی	۱۲۰	۱۲
تبیین چالش‌های برنامه‌ی درسی پنهان دینی دبیرستان و تعمیق تربیت اسلامی	Saeedi Rezavani	پیمایشی و تحلیل محتوا	۱۳۰	۱۳
تبیین اثر برنامه‌ی درسی پنهان بر پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان دوره‌ی راهنمایی	Seif, Maleki, Delawar, & Bayanfar	کیفی، روش آمیخته یا ترکیبی	۱۴۰	۱۴
بررسی نقش برنامه‌ی درسی پنهان در رفتار انضباطی از دیدگاه مدیران و معلمان خلخال	Taghipour & Ghaffari	توصیفی هم‌بستگی	۱۵۰	۱۵
بررسی پیامدهای قصد نشده «برنامه‌ی درسی پنهان» ناشی از جو اجتماعی مدارس متوسطه شهر اصفهان و ارائه‌ی راهکارهایی برای کاهش پیامدهای منفی آن	Mehrmohammadi & alikhani	روش توصیفی	۱۶۰	۱۶
بررسی نقش برنامه‌ی درسی پنهان در ایجاد نگرش به اقتدار، هویت ملی و جهانی شدن	Ghorbani, Sharei pour & Izadi	پیمایشی	۱۷۰	۱۷
نقش مؤلفه‌های برنامه‌ی درسی پنهان در هویت علمی دانشجویان	Mahram, Saketi, Masoudi & Mehrmohammadi	پیمایشی، کیفی	۱۸۰	۱۸
بررسی نقش مؤلفه‌های برنامه‌ی درسی پنهان بر یادگیری دانش‌آموزان در مدارس متوسطه	Fallah & et al	توصیفی، پیمایشی	۱۹۰	۱۹
توجه به برنامه‌ی درسی پنهان ضرورتی آشکار در تحقق اهداف ارزشی آموزش‌های دینی	Saeedi Rezavani & Kyanyanzhad	تحلیلی نظری	۲۰۰	۲۰
برنامه‌ی درسی مستور و معکوس در آموزش و پرورش امروزی ایران	Farasatkah	تحلیلی نظری	۲۱۰	۲۱
برنامه‌ی درسی پنهان؛ تأکید بر تربیت اجتماعی	Karimi	تحلیلی نظری	۲۲۰	۲۲
برنامه‌ی درسی پنهان، برنامه‌ی درسی پوچ و برنامه‌ی درسی پوچ پنهان	Mehrmohammadi	تحلیلی نظری	۲۳۰	۲۳
شناسایی آسیب‌های تربیت شهروندی در برنامه‌ی درسی پنهان، نظام آموزش متوسطه	Fathi Vajargah & Vahedchokedeh,	پیمایشی، توصیفی	۲۴۰	۲۴
تحلیلی از برنامه‌ی درسی مستتر؛ بحثی نو در ابعاد ناشناخته‌ی نظام آموزشی	Ghourchian	تحلیلی نظری	۲۵۰	۲۵
ارزشیابی برنامه‌ی درسی پنهان در نظام آموزش عالی	Mahram	مطالعه موردی	۲۶۰	۲۶
تأثیر برنامه‌ی درسی پنهان بر رفتار تحصیلی هنرجویان رشته‌ی تربیت بدنی	Reza Zadeh & Delgoshaei	پیمایشی	۲۷۰	۲۷
رابطه‌ی پنهان جو سازمانی و برنامه‌ی درسی پنهان در مدارس متوسطه‌ی شهرستان دهلران	Amini, Yazdekhashti	پیمایشی	۲۸۰	۲۸
بررسی برنامه‌ی درسی پنهان در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد دانشگاه شهید بهشتی	Fathi Vajargah, Arefy & Jalili Nia	کیفی؛ قوم‌نگاری	۲۹۰	۲۹

با مطالعه‌ی دقیق مقالات ابتدا همه‌ی یافته‌های پژوهش‌های مذکور استخراج و کدگذاری گردید. سپس با توجه به ابعاد ۳ گانه‌ی برنامه‌ی درسی پنهان که مورد توجه صاحب‌نظران حوزه‌ی برنامه‌ریزی درسی قرار گرفته یعنی بعد ساختار مدرسه؛ بعد جو اجتماعی مدرسه و بعد تعامل معلم و دانش‌آموز (Silver & et al, 1997) دسته‌بندی و تحلیل انجام گرفت. در این پژوهش به‌منظور تسهیل و تسریع در ارجاع‌دهی از شیوه‌ای نوآورانه برای کدگذاری پژوهش‌ها، پژوهشگران و یافته‌ها استفاده شد، به عبارت بهتر پژوهش‌ها با کد ۱۱۰ آغاز و به ترتیب ۱۲۰، ۱۳۰ و... تا ۲۹۰ ادامه یافت، با حذف صفر کد پژوهشگر تعیین (۲۹، ۱۲، ۱۱) و برای هر یک از یافته‌های یک کد چهاررقمی در نظر گرفته شده که اعداد... ۲-۱ به‌عنوان یک یافته به کد پژوهش اضافه شده و به‌عنوان مثال کد ۱۱۰۱ به معنای اولین یافته از پژوهش ۱۱۰ است.

یافته‌های پژوهش

پرسش اول پژوهش: مهم‌ترین آثار آموزشی و پرورشی (مثبت یا منفی) برآمده از برنامه‌ی درسی پنهان چیست؟ نتایج مطالعه‌ی پژوهش‌های مورد بررسی به شرح جدول‌های زیر است. جدول شماره ۴ مهم‌ترین یافته‌های پژوهش‌ها را بر اساس آثار آموزشی و پرورشی از نظر توجه به بعد ساختاری برنامه‌ی درسی پنهان نشان می‌دهد.

نتایج حاصل از مرور یافته‌های پژوهش‌ها در ارتباط با برنامه‌ی درسی پنهان از نظر توجه به بعد جو اجتماعی مدرسه نیز در جدول شماره ۵ گردآوری شده است.

جدول شماره‌ی ۶ نیز مهم‌ترین یافته‌های پژوهش‌ها را بر اساس آثار آموزشی و پرورشی برنامه‌ی درسی پنهان از نظر توجه به «بعد تعامل معلم و دانش‌آموز» فراهم آورده است.

روش پژوهش، جامعه و نمونه‌ی آماری

این پژوهش یک مرور نظام‌مند (Systematic) است که - بنابر هدف‌گذاری اولیه مبنی بر بررسی مقاله‌های پژوهشی داخلی که عنوان‌دار «برنامه‌ی درسی پنهان» است - از طریق مراجعه به پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر (Data base) انجام گرفت. پژوهش با تأکید بر مراحل هفت‌گانه‌ی پیشنهادی رایت و همکاران (Wright & et al, 2007) برای پژوهش‌های مروری نظام‌مند انجام شده است. از این‌رو به ترتیب تدوین سؤال پژوهش؛ تنظیم قرارداد پژوهش (روش انجام مرور، جستجوی متن‌ها، غربالگری متن‌ها، استخراج داده‌ها، تجزیه و تحلیل داده‌ها و...) برای کاهش سوگیری؛ جستجوی مقاله‌ها و متن‌ها؛ استخراج یافته‌ها (در قالب جدول شماره‌ی ۱ شامل عنوان، نام پژوهشگران، روش و کد پژوهش و جدول‌های شماره‌ی ۴ تا ۶)؛ ارزیابی کیفیت مقاله‌های واکاوی شده با توجه معیارهای توصیه شده شامل عنوان، چکیده، مقدمه و زمینه، روش، شرکت‌کنندگان، مداخله‌ها، اهداف، پیامدها، حجم نمونه، تصادفی کردن، تخصیص تصادفی شرکت‌کنندگان، اجرا، روش‌های آماری، نتایج و تجزیه و تحلیل‌ها (Moher & et al, 2001) گام‌به‌گام انجام یافت.

برای مرحله‌ی جستجوی مقاله‌ها، کلیدواژه‌ی اصلی «برنامه‌ی درسی پنهان» و «Hidden curriculum» در نظر گرفته شد و با عرضه‌ی واژه‌ها به موتورهای جستجوگر Springer Link, ERIC, google googlescholar, pubmed و جستجو در درگاه‌های رایانه‌ای داخلی چون SID و IRandoc و Srlst, magiran و ISC هم‌چنین پایگاه‌های اطلاعاتی مانند Sciencedirect و عدم انتخاب زبان خاص به‌عنوان زبان موردنظر مقالات و با محدودیت زمانی ۲۰ ساله‌ی اخیر ۱۹ مقاله‌ی داخلی به دست آمد که به‌عنوان جامعه‌ی آماری پژوهش - بدون نمونه‌گیری - به‌منظور بررسی متن کامل و مرور یافته‌ها وارد مطالعه گردید.

جدول ۳: ابعاد برنامه‌ی درسی پنهان و مؤلفه‌های متناظر با آن بر اساس پژوهش‌های داخلی

ابعاد	مؤلفه‌ها
۱-۳-۴-۵	دیوان‌سالاری، قوانین، مقررات، روش‌ها و نظام‌ها یا مدیریت مدرسه، گروه‌بندی دانش‌آموزان، سازمان‌دهی عمومی مدرسه، شرایط آزمون‌ها برای قبولی، نمره‌گذاری، قوانین انضباطی، حضور و غیاب، تحرک در زنگ تفریح، محیط باز یا بسته و...، روش‌های تشویق و تنبیه، خرده نظام ابزاری (فضا، ظرفیت و شکل کلاس، اندازه، محل پنجره، ترکیب و چیدمان میز و صندلی‌ها، ویژگی‌های فیزیکی، تزیین و نقاشی دیوارها)، روش‌های تدریس و تأثیر محتوای کتاب‌های درسی (جذابیت، هم‌خوانی یا عدم هم‌خوانی با زندگی روزمره)، برنامه‌ی زمانی کلاس‌ها و درس‌ها.
۱-۳-۴-۵	جو مدرسه ترکیبی است از هنجارها، انتظارات، عقاید تعیین‌کننده، نظام اجتماعی مدرسه، کنترل اداری، کنترل تشریفاتی، کنترل شخصیتی و کنترل نمادین، خرده نظام‌های فرهنگی حاکم بر مدرسه (باورها و ارزش‌ها)، خرده نظام شخصیتی (باورها و هنجارهای مرتبط با پرسش‌گری، کنجکاوی و نقادی)، عناصر قدرت، جمعیت و فشار هم‌سالان و فرهنگ اجرایی مریبان مدرسه
۱-۳-۴-۵	این بعد با تأثیرپذیری از بعد ساختار و جو اجتماعی مدرسه ترکیبی است از نحوه‌ی ارائه‌ی تکلیف، نحوه‌ی ارتباط معلم - دانش‌آموز، روحیه‌ی سلطه‌گر یا آزادانه‌ی معلم، جهت‌گیری اقتصادی، طبقاتی و فرهنگی معلم، الگوهای ارتباط و تعامل در کلاس (کلامی - غیرکلامی)، تعاملات شخصی دانش‌آموزان، مهارت‌های مرتبط با انجام تکالیف، مجموعه ارتباطات، تعاملات و برخوردهای فراگیران با مسئولان، با خود و اولیای مدرسه

جدول ۴: اثرات مثبت و منفی برنامه‌ی درسی پنهان با توجه به بعد «ساختار مدرسه»

کد پژوهش	کد پژوهشگر	اثرات آموزشی و پرورشی گزارش شده در پژوهش‌های داخلی
۱۱۰	۱۱	(۱۱۰۱) ایجاد رقابت منفی برای نمره به‌جای مشارکت و کار گروهی، (۱۱۰۲) تثبیت تربیت اجتماعی بر اساس سیاست‌های حاکم، (۱۱۰۳) تربیت شدن افراد به‌صورت مطیع و سربره‌راه، (۱۱۰۴) تداوم بخشیدن به ساختار طبقاتی موجود تا کنترل اجتماعی (۱۱۰۵) تقویت نابرابری‌های اجتماعی، (۱۱۰۶) عدم نیاز به تفکر و مسئله‌پردازی و جایگزینی روش حفظی برای اخذ نمره‌ی خوب، (۱۱۰۷) نمره یگانه معیار ارتقاء پیشرفت در مدرسه، (۱۱۰۸) تحصیل، کسب معلومات و اطلاعات صرفاً به‌منظور پس دادن آن به شکل امتحان، (۱۱۰۹) عدم نیاز به مشارکت، همکاری و کار گروهی، (۱۱۱۰) روحیه‌ی بی‌تفاوتی
۱۲۰	۱۲	(۱۲۰۱) تثبیت نظام ارزشی دانش‌آموزان در سطوح پایین‌تر طبقه‌بندی نظام ارزشی گریوز (Graves) و عدم نیل به سطوح بالاتر به دلیل عملکرد مدیران آموزشی
۱۳۰	۱۳	(۱۳۰۱) علیرغم هدف‌گذاری ارتباط دین و زندگی در برنامه‌ی درسی دینی، درس‌ها حامل پیام پنهان محدود کردن دین به روابط فردی با پروردگار شده‌اند.
۱۴۰	۱۴	(۱۴۰۱) اثر نامطلوب بر یادگیری معنادار و پایدار به دلیل آثار منفی و قصد نشده (۱۴۰۲) اثرپذیری ۲۴/۷۷ درصد پیشرفت تحصیلی از برنامه‌ی درسی پنهان (۱۴۰۳) ارزش‌گذاری ترجیحی برای موارد و موضوعات درسی مختلف
۱۵۰	۱۵	(۱۵۰۱) معنادار بودن و رابطه‌ی مثبت بین ساختار فیزیکی مدرسه و رفتار انضباطی (۱۵۰۲) معنادار بودن و رابطه‌ی مثبت بین ساختار سازمانی مدرسه و رفتار انضباطی (۱۵۰۳) معنادار بودن و رابطه‌ی مثبت بین روابط موجود در مدرسه و رفتار انضباطی (۱۵۰۴) معنادار بودن و برقراری رابطه‌ی مثبت بین تشویق و تنبیه و رفتار انضباطی (۱۵۰۵) معنادار بودن و رابطه‌ی مثبت بین فناوری اطلاعات و رفتار انضباطی
۱۴۰	۱۴	(۱۴۰۱) اثر نامطلوب بر یادگیری عمیق، معنادار و پایدار به دلیل آثار منفی و قصد نشده (۱۴۰۲) اثرپذیری ۲۴/۷۷ درصد پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان از برنامه‌ی درسی پنهان (۱۴۰۳) ارزش‌گذاری ترجیحی برای موارد و موضوعات درسی مختلف
۱۵۰	۱۵	(۱۵۰۱) معنادار بودن و برقراری رابطه‌ی مثبت بین ساختار فیزیکی مدرسه و رفتار انضباطی (۱۵۰۲) معنادار بودن و برقراری رابطه‌ی مثبت بین ساختار سازمانی مدرسه و رفتار انضباطی دانش‌آموزان (۱۵۰۳) معنادار بودن و برقراری رابطه‌ی مثبت بین روابط موجود در مدرسه و رفتار انضباطی دانش‌آموزان (۱۵۰۴) معنادار بودن و برقراری رابطه‌ی مثبت بین تشویق و تنبیه و رفتار انضباطی (۱۵۰۵) معنادار بودن و برقراری رابطه‌ی مثبت بین فناوری اطلاعات و ارتباطات و رفتار انضباطی
۱۶۰	۱۶	(۱۶۰۱) تفاوت معنادار آماری بین مدارس باز و بسته در ابعاد مختلف جو مدرسه و تأثیر بر میانگین (کاهش) میزان عدم تعهد، عوامل بازدارنده، میزان نشاط، صمیمیت، مراعات و اعتماد (۱۶۰۲) بسته‌تر بودن جو مدارس پسرانه نسبت به جو مدارس دخترانه

۱۸۰	۱۸	(۱۸۰۱) کسب تجربه‌ی ضدتربیتی به‌دلیل شیوه‌ی چیدمان صندلی‌ها (پشت سر هم ردیفی) (۱۸۰۲) کاهش هویت علمی به دلیل عدم هم‌خوانی محتوا با نیازهای واقعی فراگیر و عدم ارتباطات افقی و عمودی با دیگر موضوعات تدریس و عدم تناسب حجم محتوایی با سطح مخاطبان و به‌روز نبودن محتوا (۱۸۰۳) تأثیر منفی بر هویت علمی فراگیران به دلیل قوانین و مقرراتی که منجر به کسب تجربه‌ی ضدتربیتی می‌شود از جمله افزایش ظرفیت کلاس‌ها
۱۹۰	۱۹	(۱۹۰۱) تأثیر قوانین و مقررات مدرسه به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های برنامه‌ی درسی پنهان در فرایند یاددهی - یادگیری
۲۲۰ ۲۳۰	۲۲ ۲۳	(۲۲۰۱) و (۲۳۰۱) ایجاد و تقویت روحیه‌ی رقابت به‌جای رفاقت و همکاری و تشریک‌مساعی در سایه‌ی نظام ارزشیابی حاکم بر آموزشگاه (۲۲۰۲) و (۲۳۰۲) ایجاد و تقویت روحیه‌ی اطاعت و انقیاد به‌جای روحیه‌ی ابتکار و نوآوری (۲۲۰۳) تأثیر بسیار محسوس برنامه‌ی درسی پنهان بر آموزش و یادگیری (۲۳۰۳) ارزش‌گذاری ترجیحی برای مواد و موضوع‌های درسی مختلف
۲۵۰	۲۵	(۲۵۰۱) انتقال ارزش‌ها و اعتقادات از طریق مکانیسم‌های قدرتمندی چون عناصر قدرت، جمعیت و تشویق (۲۵۰۲) یاددهی و یادگیری مفهوم طبقاتی اجتماعی (۲۵۰۳) مشروعیت سلسله‌مراتب
۲۷۰	۲۷	(۲۷۰۱) تأثیر زیاد محیط فیزیکی و فضای آموزشگاه بر رفتار فراگیران (۲۷۰۲) تأثیر زیاد مجموعه قوانین و مقررات آموزشگاه بر رفتار فراگیران (۲۷۰۳) تأثیر زیاد وسایل، مواد ورزشی و آموزشی آموزشگاه بر رفتار فراگیران
۲۸۰	۲۸	(۲۸۰۱) ارزش‌گذاری ترجیحی برای مواد و موضوع‌های درسی مختلف
۲۹	۲۹	(۲۹۰۱) از بین رفتن انگیزه و تلاش در فراگیر به دلیل‌های ساختاری (عدم آموزش کافی) و درگیری با کار پژوهشی؛ (۲۹۰۲) انزجار و تجربه‌ی تلخ از کار پژوهشی به دلیل قوانین دست و پاگیر و کاغذبازی

جدول ۵: اثرات مثبت و منفی برنامه‌ی درسی پنهان با توجه به بعد جو اجتماعی مدرسه

کد پژوهش	کد پژوهشگر	اثرات آموزشی و پرورشی گزارش شده در پژوهش‌های داخلی
۱۱۰	۱۱	(۱۱۱۱) رفتار کردن با افراد برحسب مدارج آن؛ (۱۱۱۲) القای ارزش‌ها (۱۱۱۳) بازآفرینی ارزش‌های منفی یا غیرارزشی (۱۱۱۴) القای بی‌نیازی به آموزش‌های مدرسه برای حل مسائل زندگی واقعی
۱۳۰	۱۳	(۱۳۰۲) ایجاد انگیزش منفی نسبت به درس بینش اسلامی در اثر برنامه‌ی درسی پنهان دینی (۱۳۰۳) ایجاد و تقویت تلقی جدایی دین از سیاست در اثر برنامه‌ی درسی پنهان دینی
۱۵۰	۱۵	(۱۵۰۶) معنادار بودن و برقراری رابطه‌ی مثبت بین جو اجتماعی مدرسه و رفتار انضباطی
۱۶۰	۱۶	(۱۶۰۳) تأثیر جو بسته‌ی مدارس بر میزان (کاهش) اعتمادبه‌نفس دانش‌آموزان
۱۷۰	۱۷	(۱۷۰۱) تقویت هویت ملی در اثر ساختار روابط اجتماعی مدرسه؛ (۱۷۰۲) ایجاد و تقویت نگرش به اقتدار ملی در اثر ساختار روابط اجتماعی مدرسه (۱۷۰۳) ایجاد نگرش مثبت به جهانی‌شدن در اثر ساختار روابط اجتماعی مدرسه
۱۹۰	۱۹	(۱۹۰۲) تأثیر روابط میان فردی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های برنامه‌ی درسی پنهان در فرایند یادگیری
۲۰۰	۲۰	(۲۰۰۱) تأثیر برنامه‌ی درسی پنهان در کسب، انتقال و سرایت ارزش‌ها و نگرش‌ها (تضعیف یا تقویت)
۲۲۰	۲۲	(۲۲۰۴) به تأخیر افتادن تربیت اجتماعی به دلیل اثرات نامطلوب اجتماعی برنامه‌ی درسی پنهان
۲۴۰	۲۴	(۲۴۰۱) تخریب یادگیری مؤلفه‌های تربیت شهروندی در ابعاد دانایی محوری (۲۴۰۲) تأثیر مثبت بر آداب اجتماعی چون پاکیزگی، وقت‌شناسی و رفتار مؤدبانه (۲۴۰۳) تخریب یادگیری مؤلفه‌های تربیت شهروندی در ابعاد قانون‌مداری، وطن‌دوستی، مسئولیت‌پذیری و مشارکت
۲۶۰	۲۶	(۲۶۰۱) تأثیر مؤلفه‌های برنامه‌ی درسی پنهان بر ویژگی‌های هویت دینی، ملی و علمی و مسئولیت‌پذیری و کاهش ویژگی‌های مذکور در ترم‌های بالاتر و افزایش تقلب، اعتیادپذیری و بی‌پروایی در مواجهه با جنس مخالف
۲۷۰	۲۷	(۲۷۰۳) زیاد بودن تأثیر نحوه‌ی برقراری روابط و مناسبات اجتماعی بر رفتار فراگیران
۲۸۰	۲۸	(۲۸۰۲) رابطه‌ی منفی و معنادار بین دو متغیر جو سازمانی (باز و بسته) و اطاعت‌پذیری و انقیاد (۲۸۰۳) وجود رابطه‌ی مثبت و معنادار بین جو سازمانی (باز و بسته) با روحیه‌ی ابتکار و خلاقیت (۲۸۰۴) وجود رابطه‌ی مثبت و معنادار بین جو سازمانی مدرسه با رقابت‌های سالم و ناسالم
۲۹۰	۲۹	(۲۹۰۳) تبدیل ضدارزش‌ها به ارزش در صورت ارزیابی سطحی کار پژوهش فراگیر (۲۹۰۴) فراگیری چاپلوسی به هدف مقبولیت نزد استاد

جدول ۶: اثرات مثبت و منفی برنامه‌ی درسی پنهان با توجه به بعد «تعامل معلم - دانش‌آموز»

کد پژوهش	کد پژوهشگر	اثرات آموزشی و پرورشی گزارش شده در پژوهش‌های داخلی
۱۱۰	۱۱	(۱۱۱۵) تقابل با روحیه‌ی علمی (۱۱۱۶) ایجاد و تقویت روحیه‌ی تقلید و اطاعت در برابر نوآوری، کنجکاوی و خلاقیت (۱۱۱۷) ایجاد و تقویت روحیه‌ی انفعال و توسل به‌جای پرسش‌گری و نقادی (۱۱۱۸) مطیع بودن، ساکت بودن و نمره گرفتن لازمه‌ی ارتقاء و موفقیت در مدرسه (۱۱۱۹) اطاعت و تکرار معلوماتی که معلم منتقل می‌کند به‌عنوان وظیفه‌ی دانش‌آموز
۱۵۰	۱۵	(۱۵۰۵) معنادار بودن و برقراری رابطه‌ی مثبت بین تشویق و تنبیه و رفتار انضباطی
۱۶۰	۱۶	(۱۶۰۴) کاهش میزان مشارکت و علاقه به تکالیف یادگیری گروهی در مدارس دارای جو بسته (۱۶۰۵) اطاعت‌پذیری مطلق و پیروی کورکورانه و هم‌نوایی با وضع موجود در جو بسته مدرسه
۱۹۰	۱۹	(۱۹۰۳) تأثیر روابط معلم - دانش‌آموز - از مؤلفه‌های برنامه‌ی درسی پنهان - بر یادگیری
۲۱۰	۲۱	(۲۱۰۱) حذف پیامدهای نامطلوب بیگانگی برنامه‌های درسی رسمی با زندگی واقعی دانش‌آموزان در هم‌نوایی برنامه‌ی درسی پنهان با تجربه‌های زیسته‌ی دانش‌آموزان
۲۴۰	۲۴	(۲۴۰۴) تأثیر مثبت بر مهارت‌های خاصی چون آرام و با انضباط بودن، خویشتن‌داری، وظیفه‌شناسی و تشریک‌مساعی
۲۵۰	۲۵	(۲۵۰۴) نظم و ترتیب در کار
۲۹۰	۲۹	(۲۹۰۵) پیام‌های غیرصریح و انتظارات غیررسمی اما مورد انتظار (از ابعاد برنامه‌های درسی پنهان) (۲۹۰۶) درک ارزشمندی ارزیابی و نقد علمی استاد بدون توجه به جنسیت (۲۹۰۷) تأثیر مثبت بازخوردهای به‌موقع رفتاری و کلامی استاد بر روی فراگیر (۲۹۰۸) رضایت از استاد و الگو ساختن او (۲۹۰۹) رعایت اخلاق پژوهشی با توجه به منش و صداقت استاد (۲۹۱۰) اثرات هاله‌ای (شکل‌گیری توانایی‌های کاذب در ذهن فراگیر نسبت به معلم و بروز دل‌زدگی)؛ (۲۹۱۱) القای جدی نبودن کار، عدم لزوم ارائه‌ی کار پژوهشی کامل و بی‌نقص در اثر بی‌اعتنایی استاد؛ (۲۹۱۲) رشد ضدا ارزش‌ها و ناهنجاری‌های پژوهشی در اثر فاصله‌ها، ابهامات و شایعات (عدم ارتباط)

مورد توجه قرارداد است. در بررسی پژوهش‌ها، به‌منظور استخراج راهکارها علاوه بر توجه ویژه به پیشنهادها ارائه شده در پایان هر پژوهش، قسمت بحث و نتیجه‌گیری مقاله‌ها نیز واکاوی و موارد کاربردی در جدول جایابی شده است.

پرسش دوم پژوهش: مهم‌ترین راهکارهای کاربردی در زمینه‌ی استفاده‌ی بهینه از آثار مثبت و رهایی از آثار منفی برنامه‌ی درسی پنهان کدام است؟
جدول شماره‌ی ۷ با ارائه‌ی راهکارهای پیشنهادشده در پژوهش‌های مورد مطالعه، پاسخ‌گویی به این پرسش را

جدول ۷: راهکارهای ارائه‌ی شده توسط پژوهش‌ها در راستای ایفای نقش مطلوب برنامه‌ی درسی پنهان

کد پژوهش	کد پژوهشگر	راهکارها
۱۱۰	۱۱	<ul style="list-style-type: none"> - ایجاد فضایی همراه با احترام و اعتماد متقابل و مشارکت در کلاس درس - ایجاد فضایی مطمئن برای بحث، اظهارنظر و گفتگو در کلاس‌ها - غنی‌سازی کتاب‌های درسی، روش‌های یادگیری، امکانات تدریس، شیوه‌های ارزشیابی و... - تغییر نظام نمره‌دهی در راستای ایجاد انگیزش و ارزشیابی بر اساس میزان بحث، اظهارنظر، گفتگو، تجربه و نوآوری و پرسش‌های عالمانه - ایجاد زمینه برای فعالیت و مشارکت دانش‌آموزان در فرایند تدریس - ایجاد فضای رقابت مثبت به‌منظور شکوفایی استعدادها و توانایی‌های فردی - تقویت و توسعه‌ی توانایی‌های فردی و روحیه‌ی کنجکاوی و پرسش‌گری از راه پاداش مادی و معنوی
۱۴۰	۱۴	<ul style="list-style-type: none"> - ارائه‌ی مدلی برای افزایش یادگیری‌های عمیق، معنادار و پایدار با تکیه بر اصولی چون تنوع روش‌های تدریس و ارزشیابی، تنوع روش‌های ایجاد انگیزش در دانش‌آموزان، تنوع بین نقش معلم و یادگیرنده در فرایند آموزش، ارزش‌گذاری واحد برای همه‌ی مواد درسی، طراحی و تنظیم محیط‌های آموزشی مطلوب، توجه به تأثیر امکانات ظاهری و تجهیزات کلاس درس بر یادگیری‌های عمیق دانش‌آموزان، ضرورت آشنایی کارکنان آموزشی هر دوره‌ی تحصیلی با ویژگی‌های روان‌شناختی دانش‌آموزان آن دوره، توجه به فعالیت‌های فوق‌برنامه برای رشد و پرورش هوش و استعداد همه‌جانبه‌ی دانش‌آموزان
۱۵۰	۱۵	<ul style="list-style-type: none"> - برگزاری دوره‌های آموزشی در قالب آموزش ضمن خدمت حول موضوع برنامه‌ی درسی پنهان با محوریت مباحثی چون تحلیل و تفسیر جو اجتماعی و ساختار فیزیکی مدرسه و کلاس درس، راه‌های شناسایی ارتباطات مناسب بین شاگردان، شیوه‌های ایجاد و تعامل مؤثر بین والدین و معلمان و مشاوران - تجهیز کلاس‌ها و فراهم‌سازی امکانات لازم سخت‌افزاری، برای بهره‌گیری بهتر از این فناوری، برنامه‌های منعطف آموزشی و استفاده بهتر از فضای مجازی، نوسازی مدارس و استفاده از معماری سستی و ایجاد فضای سبز در محوطه‌ی مدرسه، ایجاد زمینه‌های بیشتر برای فعالیت و مشارکت دانش‌آموزان در اداره‌ی مدرسه
۱۶۰	۱۶	<ul style="list-style-type: none"> - شناسایی جو اجتماعی حاکم بر مدرسه و اقدام برای بهبود آن - افزایش آگاهی مدیران برای ایجاد جوی باز و اعمال مدیریت و رهبری مشارکتی در مدرسه - برگزاری دوره‌های آموزشی ضمن خدمت و کوتاه‌مدت و آموزش برنامه‌ی درسی پنهان - طراحی برنامه‌های درسی به‌گونه‌ای که پیامدهای قصد نشده مثبت برای دانش‌آموزان را به دنبال آورد - انجام پژوهش‌های کیفی برای شناخت پیامدهای قصد نشده‌ی مدارس و ارائه‌ی راهکارهایی برای مقابله با پیامدهای منفی آن - بهره‌گیری از ارزشیابی کیفی به‌جای تکیه‌ی صرف به ارزشیابی نمره‌ای
۱۸۰	۱۸	<ul style="list-style-type: none"> - طراحی و تغییر کلاس‌های درس از شکل مستطیل به مربع و امکان نشستن به‌صورت میزگرد - انجام ارزشیابی تحصیلی به شیوه‌ی گام‌به‌گام
۱۹۰	۱۹	<ul style="list-style-type: none"> - جایگزین کردن تصورات و نگرش‌های مثبت به‌جای تصورات منفی و بازنگری در قوانین و مقررات مدرسه در این زمینه - ایجاد فضا و جوی باز و دادن استقلال و آزادی عمل بیش‌تر به دانش‌آموزان و تقویت اعتمادبه‌نفس - برگزاری دوره‌های آموزشی ضمن خدمت و کارگاه‌های روش تدریس در خصوص برنامه‌ی درسی پنهان و ارتقای صلاحیت‌های حرفه‌ای معلمان در این زمینه
۲۱۰	۲۱	<ul style="list-style-type: none"> - جایگزین کردن مدرسه محوری در تعیین اهداف و محتوای برنامه‌ی درسی به‌جای وزارت محوری و فوق وزارت محوری - مشارکت نهادهای حقیقی اولیای مدرسه و خانواده به‌صورت غیر فرمایشی در امر تعلیم و تربیت - اصلاح هدف‌گذاری‌های فرهنگی و تربیتی با آمیزه‌ی غلیظ ایدئولوژیک سیاسی - هم‌نوایی آموزش و پرورش با تجربه‌های زیسته‌ی دانش‌آموزان
۲۴۰	۲۴	<ul style="list-style-type: none"> - برگزاری دوره‌های آموزشی ضمن خدمت به‌صورت مستمر و دامنه‌دار با محوریت راه‌های شناسایی ارتباطات نامناسب بین شاگردان و شیوه‌ی بهبود آن‌ها و راه‌های ایجاد تعامل مؤثر بین آن‌ها - تدوین کتاب‌های راهنما برای والدین به‌منظور آشناسازی آن‌ها با ابعاد برنامه‌ی درسی پنهان
۲۸۰	۲۸	<ul style="list-style-type: none"> - ایجاد تغییرات اساسی در جو و فضای سازمانی برای دستیابی دانش‌آموزان به استقلال فکری و رشد تفکر انتقادی و حذف هم‌چشم‌های مخرب و ایجادکننده‌ی رقابت ناسالم - ایجاد تغییرات در فضا و محیط مدارس به‌گونه‌ای که محرک و تسهیل‌کننده‌ی روحیه‌ی ابتکار و خلاقیت دانش‌آموزان باشد - تلطیف مناسبات و روابط حاکم بر مدرسه به‌منظور بهبود جو سازمانی
۲۹۰	۲۹	<ul style="list-style-type: none"> - استفاده از روش‌های تلفیقی (کمی - کیفی) در ارزشیابی کار فراگیران و تغییر نظام نمره‌دهی - روزآمد کردن اطلاعات و دانش اساتید و معلمان، همسو با نیازهای دانشی و مهارتی فراگیران

بحث و نتیجه‌گیری

پذیرش آشکار مفهوم برنامه‌ی درسی پنهان از سوی صاحب‌نظران تعلیم و تربیت تأییدی است بر این واقعیت که برنامه‌ی درسی پنهان یک برنامه‌ی درسی اسرارآمیز، معماگونه و مخفی در سایه‌ی برنامه‌ی درسی رسمی نیست که زیرکانه و رندانه در کمین دستیابی به اهداف خود - دور از چشم دانش‌آموزان - باشد. این سرمایه‌ی مفهومی حوزه‌ی برنامه‌ی درسی (Mehrmohammadi, 2008)، بر پیشانی نشان «برنامه» را دارد و این بدان معناست که نمی‌توان برنامه‌ی درسی پنهان را با فروگاهی ساده‌انگارانه فقط مجموعه‌ای از اهداف قصد نشده یا تلویحی دانست که خواسته یا ناخواسته به نظام درسی رسمی تحمیل شده است. نتایج واکاوی پژوهش‌های مرتبط با برنامه‌ی درسی پنهان در ایران - که وجهه‌ی همت این نوشتار قرار گرفته - نشان می‌دهد فصل مشترک تمامی این پژوهش‌ها تأکید بر آموخته‌های تصریح نشده و عوامل مؤثر بر تشکیل آموخته‌های یادشده به‌عنوان جان‌مایه‌ی برنامه‌ی درسی پنهان است. این‌که نفوذ قصد و اراده در چنین برنامه‌ای، خدشه بر مفهوم آن وارد می‌نماید و یا به جامعیت آن می‌افزاید، در پژوهش‌های داخلی به‌صورت برجسته مورد توجه قرار نگرفته است و فقط برخی از پژوهشگران در تحلیل‌های ارائه شده و هنگام تفسیر مفهومی با تکیه بر چنین اختلاف دیدگاهی، به صورت‌بندی رهنمودهای تجویزی برای غنی‌سازی این برنامه پرداخته‌اند. تردیدی نیست پیدایش این آموخته‌های تصریح نشده -خواه قصد شده

خواه قصد نشده- آثاری را به همراه خواهد داشت که به نظر پژوهشگر می‌بایست به‌جای مناقشه‌ی مفهومی، ظهور و بروز همین آثار آموزشی و پرورشی مورد توجه پژوهشگران قرار گیرد تا با پیگیری رهنمودهای کاربردی ارائه شده، قابلیت هم‌افزایی برنامه درسی پنهان وجه غالب در مدرسه قرار گیرد نه این‌که با سلطه‌ی آثار منفی برآمده از آن، اهداف تصریح‌شده‌ی برنامه‌ی درسی رسمی نیز تباہ گردد.

جدول شماره‌ی ۸ نیز نشان می‌دهد پژوهشگران داخلی در مجموع ۸۷ مورد از پیامدها و آثار آموزشی و پرورشی برآمده از برنامه‌ی درسی پنهان را در پژوهش‌های خود گزارش نموده‌اند. ۴۷/۱۳ درصد موارد ذکر شده مربوط به آثار ناظر بر بعد ساختار مدرسه، ۲۸/۸۹ درصد مربوط به جو اجتماعی مدرسه و ۲۲/۹۸ درصد مربوط به بعد تعاملات معلم - دانش‌آموز بوده که در مجموع سهم آثار منفی ۶۰/۹۲ درصد و سهم آثار مثبت ۳۹/۰۸ درصد است. این پژوهش نشان داد قابلیت ارزشمند برنامه‌ی درسی پنهان در مدارس ایران مورد غفلت قرار گرفته است. غلبه‌ی آثار منفی بر آثار مثبت آموزشی و پرورشی در ابعاد مورد بررسی برنامه‌ی درسی پنهان نشان از واقعیت تلخی است که در مدرسه‌های کشور جریان دارد. این امر می‌تواند ناشی از ناآگاهی و عدم شناخت کافی معلمان و مدیران مدارس از چگونگی بهره‌مندی مؤثر از برنامه‌ی مذکور و یا ناشی از انکار و عدم پذیرش آن در ساختار آموزشی مدرسه و مقاومت در برابر تغییر متناسب با نیازهای عصر انفجار اطلاعات باشد.

جدول شماره‌ی ۸: فراوانی و درصد آثار آموزشی و پرورشی برنامه‌ی درسی پنهان

جمع	اثر منفی		اثر مثبت		ابعاد
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
۴۱	۷۰/۷۳	۲۹	۲۹/۲۷	۱۲	ساختار مدرسه
۲۶	۵۳/۸۵	۱۴	۴۶/۱۵	۱۲	جو اجتماعی مدرسه
۲۰	۵۰	۱۰	۵۰	۱۰	تعامل معلم - دانش‌آموز
۸۷	۶۰/۹۲	۵۳	۳۹/۰۸	۳۴	جمع

- Management(Researcher),9, 45-51. [Persian].
- Farasatkah, Maghsoud. (2010). Reverse and hidden curriculum in today Iran education, *Journal of Regulation*, (32& 33),25-32. [Persian].
- FathiVajargah, Korosh. (2009). Principles of Curriculum planning, Tehran, Iran zamin press. [Persian].
- FathiVajargah, Korosh. Vahedchokedeh, Sakineh. (2006). Determination of Damage of citizenship education in the Hidden Curriculum(high school system): Points of view female teachers in Tehran to improve the situation, *Journal of Educational Innovations*, 17(5), 93-132. [Persian].
- FathiVajargah, Korosh. Arefy, Mahbubeh. jalili Nia, Forooz. (2010). The Study of hidden Curriculum in Master's thesis(shahidBeheshti University),*Journal of Higher Education curriculum*, 1 (1), 96-118. [Persian].
- Ghorbani, Ghahreman. Sharei pour, Mahmoud. Izadi, Samad. (2009). The Effect of Hidden Curriculum Component on attitude to authority, Strengthen of National identity and Globalization, *national studies*, 39, 36-109. [Persian].
- Ghourchian, Nadergholi. (1999). Analysis of the hidden curriculum, A New Discussion on the Unknown Aspects of the Educational System, *Journal of Research and Planning in Higher Education*, 1, 46-68. [Persian].
- Imani,s. Yaghobi, A. Yusefzade, M. R. VesiKohre,s. Mohaheghi, H. (2015). THE Studyofthe RelationshipbetweentheHidden Curriculum and Students Instructional Buronut, *Journal of Research in Curriculum Planning*, 12(18), 29-41. [Persian].
- Jackson,P. W. (1968). Life in classrooms. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Karimi, Fatemeh. (2012). hidden curriculum, emphasis on social education, *Journal of teaching strategies*, 5(2),125-130. [Persian].
- Kazemi, Sedigheh. Mahram, Behrooz. (2010). Exploring the Educational Management as a Component of Hidden Curriculum in the Training of values, *Journal of Curriculum Studies*, Vol. 5, Summer 2010, pp. 152-129. [Persian].
- Kyanynzhad, Azra. (2000). According to the Hidden Curriculum:Apparent NeedIn Achieving the value Goals of Religious Education, *Islamic education magazine*, 3, 38-61. [Persian].
- یافته‌های این پژوهش، هم‌خوانی با یافته‌هایی چون اثرگذاری مثبت مؤلفه‌های برنامه‌ی درسی پنهان بر تقویت هویت ملی دانش‌آموزان (Norozi& et al,2014) و اثرگذاری منفی بر تحلیل رفتگی آموزشی که منجر به بی‌اشتیافی نسبت به درس و مدرسه، مشارکت نکردن در فعالیت‌های کلاسی و احساس ناتوانی در فراگیری مطالب درسی می‌گردد (Imani& et al,2015) را تأیید می‌نماید.
- بر اساس یافته‌های این پژوهش ضروری است با در نظر گرفتن راهکارهای ارائه شده (جدول شماره‌ی ۷) ضمن بازتعریف ساختار مدرسه، بازنگری در دیوان‌سالاری، مقررات، روش‌ها و نظام‌های مدیریتی حاکم بر مدرسه، نهادینه‌سازی فرهنگ مهرورزی و برقراری جو اجتماعی مطلوب و متناسب با فرهنگ ایرانی - اسلامی و پایه‌گذاری مناسبات سازنده و انسان‌گرایانه میان معلم - دانش‌آموز طرحی نو در انداخت و هنرمندانه فرصت ظهور نیافته‌ی این برنامه را در تاریخ‌خانه‌ی پنهان آن آشکار ساخت تا در جذبه‌ی آثار مثبت آموزشی و پرورشی برآمده از آن، اهداف تصریح‌شده‌ی نظام تعلیم و تربیت کشور نیز بارور شود.

منابع

- Alavi, Roudabeh. Abdollahi, Ahmed. Ali Ahmadi, Ahmad. (2007). hidden curriculum: Research on school implicit learning(Case: scientific spirit), *Education Journal*, 90, 33-66. [Persian].
- Alikhani, Mohammad hassan. Mehrmohammadi, Mahmoud. (2005). Evaluation of Unintended Consequences "hidden curriculum" of the Esfahan high school's social climate to reduce its negative consequences, *Journal of Behavior scholar*, 12(12),21-31. [Persian].
- Amini, Mohammad. Yazdekhashti Ali. (2010). the relationship between climate and the hidden curriculum in secondary schools (dehloran), *Researchs inCurriculum*,1,65-80. [Persian].
- Bayanfar, Fatima. Maleki, Hassan. (2013). Hidden Curriculum and Affective Characteristics Outcome, Tehran: Aeeje press. [Persian].
- Fallah, Majeed. Barimani, Abolghasem. Niazazari, Kyamars.. Motameni, Homayoun. Mahdavi, Hilda. (2009). The Role of Hidden Curriculum Component on Students Learning in secondary schools, *Journal of*

- Disiplinary Behavior of students (Points of view teachers and school administrators female in khalkhal city during the academic year 2009-10), *Journal of Education*, No. 70, pp. 65-33. [Persian].
- Wright, R. W., Brand, R. A., Dunn, W., & Spindler, K. P. (2007). How to write a systematic review. *Clinical orthopaedics and related research*, 455, 23-29.
- Mahram, Behrooz. (2005). Evaluation of Hidden Curriculum in Higher education (Case study: Ferdowsi University in Mashhad), Curriculum PhD thesis, University of Shiraz.. [Persian].
- Mahram, Behrooz. Saketi, Parviz. Masoudi, Akbar. Mehrmohammadi, Mahmoud. (2005). The role of hidden curriculum components on students' scientific identity (Case Study: Ferdowsi University in Mashhad), *Journal of Curriculum Studies*, 3,3-29. [Persian].
- Mehrmohammadi, Mahmoud. (2008). Recognition and Application of the Hidden Curriculum, *Journal of Curriculum Studies*, 8,156-171. [Persian].
- Mehrmohammadi, Mahmoud & et al. (2013). Curriculum, Theoies, Approches, Perspectives Tehran: Astan Quds Razavi press. [Persian].
- Moher, D., Schulz, K. F., & Altman, D. G. (2001). The CONSORT statement: revised recommendations for improving the quality of reports of parallel group randomized trials. *BMC Medical Research Methodology*, 1(1), 1.
- Norouzi, R., Janat, F. T., & Moshakelaye, M. (2014). THE Study of the Relationship between the Hidden Curriculum Components and the National Identity of High School Students, *Journal of Research in Curriculum Planning*, 11(15), 110-121. [Persian].
- Reza Zadeh, Hamid Reza. Delgoshaei, Yalda, Rezvanfar, Masoumeh Sultan. (2011). The Effects of the Hidden Ccurriculum on Academic Behavior of Sport Education Students, Technical and Vocational Education Development, 7(2), 43-40. [Persian].
- Saeedi Rezavani Mahmoud. (2005), Explaining the Hidden Curriculum Challenges of Religious books in high school and Deepening Religious Islamic Education, Articles Collections of National Conference: spiritual health and enrichment Islamic education, 51-47. [Persian].
- Seif, Ali Akbar. Maleki, Hassan. Delawar, Ali &, Bayanfar, Fatima. (2011). The Effects of Hidden Curriculum on The Academic Achievement of Middle School Students in order to Model, *Journal of Educational Innovations* 37, 15-30. [Persian].
- Silver, J. G., William, M. A., & Arthur J. L. (1997). Curriculum Planning for Teaching and better learning, translation: G. H Khoynjad, Mashhad, Astan Quds Razavi Press. [Persian].
- Taghipour, Hossein Ali. Ghaffari, Hagar. (2009). The role of hidden curriculum in the